

Полісемантика поняття «суспільна думка» в соціально-філософському дискурсі

Шустенко Олег Вікторович¹

Опубліковано	Секція	УДК
08.05.2024	Соціальна філософія	101:304.42

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.11145505>

Ліцензовано за умовами Creative Commons BY 4.0 International license

Анотація. Стаття присвячена дослідженню полісемантичності поняття «суспільна думка» в соціально-філософському дискурсі. Метою статті є філософське осмислення полісемантичного поняття «суспільної думки» як цілісної соціальної реальності в соціально-філософському дискурсі, що ґрунтується на єдності онтологічного, аксіологічного, праксеологічного, гносеологічного та комунікативного аспектів. Для реалізації поставленої мети використано комплекс дослідницьких теоретичних методів: аналіз, синтез, узагальнення, систематизація наукових положень. Використано наукові джерела соціо-гуманітарної думки переважно останніх років. Аналізуючи наукову літературу було виокремлено основні поняття, що стосуються досліджуваної проблеми. Уточнено сутність та зміст поняття «громадська думка». Доведено, що «суспільна думка» має широкий синонімічний ряд: «громадська думка», «свідомість суспільства» тощо.

Ключові слова: суспільна думка, «загальне, субстанціальне й дійсне», «правильні тенденції дійсності», продукт соціальної взаємодії та спілкування, еквівалент волі народу.

Polysemantics of the concept of "public opinion" in social philosophical discourse

Annotation. The article is devoted to the study of the polysemanticity of the concept of "public opinion" in socio-philosophical discourse. The purpose of the article is the philosophical understanding of the polysemantic concept of "public opinion" as a complete social reality in the socio-philosophical discourse, which is based on the unity of ontological, axiological, praxeological, epistemological and communicative aspects. To realize the set goal, a set of research theoretical methods was used: analysis, synthesis, generalization, systematization of scientific provisions. Scientific sources of socio-humanitarian thought, mostly of recent years, were used. Analyzing the scientific literature, the main concepts related to the researched problem were singled out. The essence and content of the concept of "public opinion" has been clarified. It has been proven that "public opinion" has a wide range of synonyms: "public opinion", "social consciousness", etc.

The study carefully considered various theoretical views on the understanding of the polysemantic concept "public opinion": sociological, political, psychological, philosophical. This makes it possible to make a generalized understanding of this socio-psychological

¹ аспірант кафедри філософії, публічного управління та соціальної роботи, Запорізький національний університет, м.Запоріжжя, Україна, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6933-1295>

phenomenon. Namely: public or public opinion is a "general, substantial and valid" phenomenon that reflects the "correct trends of reality", as a product of social interaction and communication is equivalent to the will of the people. The peculiarity of public opinion is that it is considered authoritative in a certain circle of people, while their own opinions that differ from it are silenced. With the help of public opinion, the presence of common ideas and judgments regarding socially important events and facts is reflected in a social group. Was considered the processes of interaction between public opinion and mass media were also understood, the influence of mass media on public opinion in the unfolding of the political situation, when events provide an outline and evaluative attribution.

Keywords: public opinion, "general, substantial and valid", "correct trends of reality", a product of social interaction and communication, equivalent to the will of the masses.

Вступ

Термін «суспільна думка» щодня використовується засобами масової інформації в контексті політичних, економічних та інших подій. Суспільну або громадську думку досліджують соціологи та маркетологи, до неї апелюють політики та журналісти. Проаналізувавши теоретичні засади, що репрезентовані у роботах дослідників громадської думки, спробуємо з'ясувати, що стоїть за цим полісемантичним поняттям.

Дослідження основних характеристик феномену суспільної думки передбачає узагальнення існуючих знань у соціально-філософському дискурсі. Слід зазначити, що у сучасному гуманітарному знанні немає єдиної думки щодо трактування даного явища. Підтвердженням цього є одна обставина: у багатьох наукових публікаціях, безпосередньо присвячених цій проблемі, сам термін «суспільна думка» може і не використовуватись. Такі поняття можуть виступати близькими за змістом наприклад: «суспільний настрій» «свідомість суспільства», «свідомість мас», «соціальні уявлення», «масова свідомість», «масова комунікація», «громадська думка», «the public opinion» та ін.. При виявленні сутності «думки» виявляємо, що будь-яка висловлена думка (судження, оцінка) базується на сформованому індивідом образі об'єкта думки. Формування образу відбувається внаслідок сприйняття інформації органами почуттів та її подальшої обробки (відображення, рефлексія).

Отриманий результат – це подібність об'єкта сприйняття, відображення образу. Обробка інформації, що сприймається, відбувається через призму утворених в результаті соціалізації морально-естетичних критеріїв, системи цінностей сприймаючого індивіда. Крім того, результат сприйняття багато в чому зумовлений індивідуальною специфікою суб'єкта думки. Сприйняття та розуміння явищ супроводжується виникненням у індивіда тих чи інших моральних та естетичних почуттів, які можуть впливати на подальше відображення, так може спростовуватись попередній досвід або навпаки підтверджуватись, закріплюючи його у вигляді стереотипу.

Метою статті є філософське осмислення полісемантичного поняття «суспільної думки» як цілісної соціальної реальності в соціально-філософському дискурсі, що ґрунтується на єдності онтологічного, аксіологічного, праксеологічного, гносеологічного та комунікативного аспектів. Одним із головних методів дослідження суспільства, яким і досі користуються соціальні науки, є спостереження.

Результати

Термін «громадська думка», що є одним із центральних у теорії комунікації, визначає функції, завдання та потенційні загрози сучасних медіа. У науковій літературі найбільш поширене розуміння громадської думки як стану та прояву масової суспільної свідомості [1].

І Г. Тард, і Г. Лебон були свідками Паризької комуни 1871 року. Гюстав Лебон (Gustave Le Bon) прожив довгий вік: з 1841 по 1931 рік. Він був блискучим публіцистом і різнобічним мислителем: займався фізикою, антропологією, археологією, соціологією. Його роботи читала вся освічена Європа. «Психологія мас» [2]. Книги "Психологія народів" (Les Lois Psychologiques de l'Évolution des Peuples (1894)) і "Психологія мас" (La Psychologie des Foules (1895)) у перекладі часто об'єднують в одну або плутають одну з другою. Книга «Психологія народів» присвячена расовій теорії, книга «Психологія мас» (в інших перекладах - «Психологія натовпу») стала основою піар-технологій та технік маніпуляції масовою свідомістю.

Працями Лебона цікавилися Теодор Рузвельт, Муссоліні, Де Голль. У роботах «Еволюція матерії» (1886 г.) і «Еволюція сил» (1907 р) він розвивав ідеї енергетизма і атомізму. У «Еволюції цивілізації» він виклав свою точку зору на закони історії.

У практичному аспекті громадська думка є об'єктом дослідження щорічних соціологічних опитувань аналітичних центрів (Інституту соціології НАН України, ГО «Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка», Київського міжнародного інституту соціології, Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова, Фонду «Демократичні ініціативи» ім. І. Кучеріва тощо [3].

У теоретичному аспекті зарубіжні дослідження громадської думки спираються на юридично-правовий (С. Сколарі, Ф. Гольцендорф), соціально-політичний (Ю. Габермас, П. Бурштейн), соціально-психологічний підходи (Є. Ноель-Нойман, Г. Лебон, Г. Тард), тоді як теоретичні моделі дослідження громадської думки в Україні базуються на соціологічному, соціально-психологічному та політичному вимірі, визначаючи громадську думку як оціночне судження соціальних спільнот (В. Оссовський), чинник демократизації політичної системи (О. Дмитренко), стан масової свідомості (В. Полторак), соціальний інститут (Д. Гавра), складову частину легітимності влади (Л. Кіоссе) тощо. Науковий інтерес становить дослідження суб'єкта функціонування громадської думки (О. Прасюк, Л. Короткова, В. Кушерець) [3; 15].

Платон не находив великої цінності в громадській думці, оскільки він вважав, що суспільством повинні керувати царі-філософи, чия мудрість значно перевищувала знання та інтелектуальні здібності населення в цілому. І хоча Арістотель стверджував, що «той, хто втрачає підтримку народу, більше не є королем», публіка, яку він мав на увазі, була дуже обраною групою, обмеженою вільними дорослими громадянами чоловічої статі; в Афінах того часу населення з правом голосу, ймовірно, становило лише 10-15 відсотків населення міста [4].

Необхідно зазначити, що в теоретичній перспективі для філософа, громадська думка характеризується формою дуалізму. Громадська думка залишається настільки природною за своїм змістом і не має нічого спільного з приватними справами окремої людини чи будь-якої особи, з тією чи іншою групою, але вона має відношення до громадськості (to the public), або інакше кажучи, як це робить Хабемас – *la res publica* [5].

Можна виявити інший сенс цієї громадської думки, факт що громадська думка є такою, тому що реалізується під «сонячним світлом». Таким чином громадська думка постає ідеальною антитезою кожної таємної зустрічі. Там, де домовленості між окремими особами, принаймні частково, мають темний і таємний характер, громадська думка за своєю природою відкрита для всіх. Невипадково громадська думка на Заході формується одночасно із зародженням і утвердженням грецьких полісів. Фактично це були перші демократичні режими, які залишили слід в історії. В інституції зі слабкою вертикальною структурою влади - як зазначає Нікола Маттеуччі, разом із думкою Габермаса, - греки були першими, хто шукав великих дебатів на публічних площах (точніше на агорі) для обговорення політичних і адміністративних питань дня, призначати або звільняти різних посадовців тощо [6 с. 9].

Для Руссо поняття громадської думки прийшло як воля всіх, хто зібрався на зборах, затверджують і керують безпосередньо, без будь-якого заступництва чи представництва. Ми могли б назвати його ідеал навіть утопічним, протиставляючи всі великі держави, які тепер представляють майже всі політичні реалії його часу. Руссо дивиться на маленьку державу, пам'ятаючи досвід Гельветії, тобто державу, де всі громадяни пов'язані моральним братерством. Усі знають один одного, знають свої потреби і тому можуть керувати найкращим чином. Справді, для Руссо думка є суспільною за своєю сутністю та структурою. Він не думає про розходження у поглядах приватних ідеалів, незгода людей, які прийшли на збори, для нього просто немислима. Це з тієї причини, що будь-яке відхилене бажання є просто поганим бажанням, яке інший, той, хто слухає та сприймає належним чином колективні потреби, має право створити та вести у правильному напрямку навіть через силу, якщо це буде необхідно [7, с.54].

Концепція громадської думки, яка приймає ці форми у Руссо, є знову підтвердженою у Маттеуччі з довідки, яку він робить до цензури. Громадська думка, як та що сприймається в ліберальній позиції, не дивиться на цензуру доброзичливо: насправді це лише інститут, де деякі люди видають право протистояти вільному висловлюванню думок інших людей лише за те, що вони вважаються недоречними і не збігаються з думкою більшості. Таким чином, у політичній думці Руссо немає місця для меншин, для голосів інакомислення чи кожного елемента, який представляє ліберальну автентичну цивілізацію. Ось чому, з протиріччям лише зовні, його вважають батьком сучасної демократії, але водночас навіть ворогом лібералізму. Його вважають одним із добре відомих нащадків «тоталітарної демократії», як це зазначено в назві класичної книги Талмона. Демократія, яка заперечує громадську думку як вільний рух і раціональне обговорення різних думок, але для деякі причини претендують на повторне підтвердження не як прописаної конституції держави, а як групи звичок, на яких побудована державна цивілізація [5].

Що є функцією громадської думки в ліберальній державі за Кантом? Він один із перших авторів у історії сучасної політичної думки, який зробив критичний аналіз прикметника «громадський» (public) і чому іменник доповнює слово «публічність» (publicity) [7, с.99].

Кант, помічаючи, що «гласність» є синонімом «громадська думка» уповноважує її значення, вона постає як проміжний елемент, або саме як посередник між політикою та мораллю. Завдяки публічності, він зауважив, політика змушена «стати на коліна перед мораллю». Насправді, особливо тому, що політика не знає іншої сили, крім сили закону корисності, бажання неминучого домінування, повертатися у власних інтересах лише до однієї частини, а не до цілого, як це повинно бути насправді. Кант зауважує, що політика може бути культивуванням загальнолюдських інтересів лише в той момент, коли вона розподілена, просвітлена і піднята в етичних ідеалах.

Оскільки тепер через політику та мораль частіше намагаються створити розбрат, саме політика першою заперечує причини етики. Громадська думка розвиває свою функцію, саме пам'ятаючи про політику, яка є її горизонтом, про універсальні цінності, в яких політика повинна служити, а не пригнічувати [5].

Громадська думка складається з свого роду простору, який, хоча і не є інституційним, але визнається законним завдяки свободі слова та дебатів. Через «gubernaculum» (інструмент управління або місце, де керує влада) і статус громадянина як особи, сфера громадської думки піднімається як міст, який з'єднає та об'єднає особисте та державне. Громадська думка через газети, журналістику, але в першу чергу через критику, філософську та політичну рефлексію та «віддзеркалення принципів» здійснюється: таким чином, час від часу керівники могли бачити відображення свого

іміджу в концепції, яку створили люди. Вони будуть піддаватися оцінці, образі чи осуду із закликом змінити спосіб дій [8].

Цілий ряд тверджень про громадську думку пов'язаний з іменем філософа Г. Гегеля. В "Філософії права" він тлумачить громадську думку як "загальне, субстанціальне й дійсне", що відбиває "правильні тенденції дійсності".

Для Гегеля громадська думка є проявом суджень, думок і порад приватних осіб щодо їхньої роботи в цілому, але є визнанням інших явищ, як об'єднання суб'єктивних поглядів, які мають формальну більшість, яка не протистоїть суворості наук. Так само громадянське суспільство, в якому формується громадська думка, є союзом анархічних потреб і антагоністів, які не усувають нерівності. Ви не можете досягти універсальності через особливий інтерес, оскільки громадянське суспільство не є організованим: для цього саморозуміння громадської думки не представлено як причина; і якщо, завдяки законодавчій владі верховенства права, клас приватних осіб збільшується в участі в універсальних речах. Держава змінюється разом з громадянським суспільством, вносячи дезорганізацію в державу, яка, якщо хоче бути універсальною, повинна бути органічною (традиційною). В органічній державі ми маємо інтеграцію громадян зверху, стрибок громадянського суспільства, перехід від здорового сенсу «науки», можливий у політиці лише тоді, коли ви бачите в державному погляді гвоздику (гвоздику визнають «Божою квіткою») абсолютної душі. Подібну девальвацію громадської думки ми знайшли у Маркса у «Внеску до критики гегелівської філософії права». У «Єврейських питаннях» він зауважив, що у створенні «політичної держави» громадянське суспільство є нейтральним і деполітизованим на основі класів і корпорацій, які протистоять, з одного боку, приватним індивідам, а з іншого - політичній універсальній душі, яка має бути незалежною від особливих елементів цивільного життя [5].

Громадська думка - це хибне знання; ідеологія, оскільки в суспільстві, поділеному на класи, вона охоплює лише інтереси класу буржуазії. Аудиторія - це не люди, буржуазне суспільство - це не цілісне суспільство. Громадська думка є лише ідеологією буржуазної правової держави. Однак із розширенням загального голосування існує тенденція громадянського суспільства до створення політичного існування: зброя громадськості, створена буржуазним наметом, щоб повернутися проти неї. Коли громадянське суспільство матиме повноцінне політичне існування, зі скасуванням «класу», воно перестане відкидати державу, тому що нові класи, не буржуазні, не будуть зацікавлені у збереженні громадянського суспільства як приватної сфери, що розділена політикою. Тільки тоді громадська думка усвідомить повний раціоналізм політичної влади, аж до скасування, тому що політична влада побудована таким чином, що один клас має пригнічувати інший. Політична влада зіллється з соціальною, і таким чином, громадська думка зможе виконувати всі свої політичні функції; і зникнення приватної сфери буде тотожністю між домом і містом [5].

Політологи та деякі історики схильні підкреслювати роль громадської думки в державному управлінні та політиці, звертаючи особливу увагу на її вплив на вироблення державної політики. Справді, деякі політологи вважали громадську думку еквівалентом національної волі. Однак у такому обмеженому розумінні в будь-який момент часу може існувати лише одна громадська думка щодо питання [4].

Соціологи, навпаки, зазвичай сприймають громадську думку як продукт соціальної взаємодії та спілкування. Згідно з цією точкою зору, не може бути громадської думки, якщо представники громадськості не спілкуються один з одним. Навіть якщо їхні індивідуальні погляди з самого початку досить схожі, їхні переконання не стануть громадською думкою, доки вони не будуть передані іншим у тій чи іншій формі, будь то через телебачення, радіо, електронну пошту, соціальні медіа, друковані ЗМІ, телефон або

через особисту розмову. Соціологи також вказують на можливість існування багатьох різних громадських думок з певного питання одночасно [4].

Е. Ноель-Нойман дала наступне визначення: "Громадська думка – це ціннісне забарвлення, що зокрема має моральне забарвлення, думку й спосіб поведінки, які, якщо мова йде про усталені догми або звичаї, слід демонструвати прилюдно, щоб не виявитися в ізоляції, або ж прилюдно демонструвати, не боячись ізоляції".

Інституціональне трактування громадської думки розглядав А. Лоуел, який порівнював громадську думку з повітрям, що необхідне для подиху демократії: коли воно є, його не помічають, але його відсутність може призвести до загибелі всього організму.

Алексіс де Токвіль у своїх шляхових нарисах "Демократія в Америці" побачив і описав той політичний механізм, у якому громадська думка і є влада. Він пише: "Масі немає ніякої потреби прибігати до сили законів, щоб підкорити собі тих, хто думає інакше. У такій країні, як Сполучені Штати, де життя суспільства організоване на демократичних принципах, є тільки одна умова сили й успіху, тільки одна влада й усе підлегле їй". Ця єдина влада - громадська думка [9].

Як зазначає український дослідник В. Набруско, статистична більшість може бути суб'єктом громадської думки, незалежно від своєї позиції в політико-соціальному просторі, рівня освіти й доступу до ресурсів інформації. Представники ж постмодерністської науки схильні розділяти волю мас і волю еліти, визначаючи пріоритет засобів масової інформації в управлінні думками [10]. Також автор зазначав у дисертаційному дослідженні, що під громадською думкою розуміємо відношення індивідів, соціальних спільнот та груп до конкретних фактів, процесів і явищ суспільного життя. Громадська думка - відкрита, публічна артикуляція (передача) ставлень, а не просто сума якихось приватних думок, якими люди обмінюються у вузькому колі родини або друзів [11, с.16].

На думку сучасного українського соціолога В. Осовського, зміст громадської думки як соціальної системи виражається як колективне ставлення, виражене оціночним судженням між основним органом громадської думки (громадськості) та основним органом з приводу змісту, метод розвитку, вирішення певної проблеми, що носить політичний, економічний, екологічний та соціальний характер [12, с. 46].

Як описав В.Городяненко, громадська думка - це не арифметична сума індивідуальних думок стосовно конкретної проблеми, а всеосяжна пов'язаність з історією, часом, географічними характеристиками, складною структурою та виконанням певних функцій [13, с. 294]. До того ж, В.Осовський наголосив на такому розумінні досліджуваного явища та зазначив, що громадська думка – це складна надособистісна форма, а не сума особистих думок, опитати яку неможливо, оскільки вона не відповідає вимогам [12, с. 29]

Особливістю саме громадської думки є те, що вона вважається авторитетною в певному колі людей, при чому відмінні від неї власні думки замовчуються. Б. Грушин під громадською думкою розуміє «спосіб формування і вияву масової свідомості, в якому відображається наявність у соціальної групи спільних уявлень, суджень щодо суспільно важливих подій і фактів» [1, с.23].

Протягом періоду досліджень громадської думки (початок 20-х – кінець 80-х рр. ХХ ст.) відбувалось осмислення процесів взаємодії громадської думки та ЗМІ, зміна теорій і парадигм щодо ступеня впливу ЗМІ, їх соціальної значущості, що становить собою діапазон медіавпливу від обмеженого до сильного.

Політологиня О. Ваганова вбачає залежність ефективності впливу від оперативності подання інформації про політичну ситуацію і вважає, що «масмедіа справляють значний вплив на політику через те, що вони регулярно та швидко

представляють політично важливу інформацію великій аудиторії. Ця аудиторія включає як політичні еліти й відповідальних людей, так і велику кількість пересічних громадян, чия політична діяльність спорадична і сформована інформацією з тих же мас-медіа. Вплив медіа часто залежить від політичної ситуації й схильності офіційних осіб діяти так, а не інакше. Загальноприйнятною є думка, що вплив ЗМІ позначається в основному на перших стадіях розгортання політичної ситуації, коли події надають обрис й оцінку атрибуцію. Коли ж подія більш-менш визначена, засоби масової комунікації справляють вже набагато менший вплив» [14].

У дисертаційному дослідженні Н.В.Руденко «Сугестія як засіб формування громадської думки в сучасних англомовних інтернет-виданнях: інформаційно-комунікаційні стратегії та способи їх реалізації», як одним з пунктів висновку було зазначено, що у сучасному інформаційно-комунікаційному процесі ми розглядаємо громадську думку як реакцію масової свідомості на суспільно значущі явища дійсності, яка поєднує в собі емоційні та раціональні моменти й характеризується авторитетністю в певному колі людей [1].

Висновки

Тож, проаналізувавши твердження різних сучасних науковців, думки яких були викладені у переліку джерельної бази даного дослідження та мають відношення до визначення полісемантики поняття «суспільна думка», як цілісної соціальної реальності в соціально-філософському дискурсі, що ґрунтується на єдності онтологічного, аксіологічного, праксеологічного, гносеологічного та комунікативного аспектів.. У дослідженні були ретельно розглянуті різні теоретичні погляди щодо розуміння полісемантичного концепту «суспільна думка»: соціологічні, політологічні, психологічні, філософські. Це дає можливість скласти узагальнене розуміння цього соціально-психологічного феномену. А саме: суспільна або громадська думка – це явище «загальне, субстанціальне й дійсне», що відбиває «правильні тенденції дійсності», як продукт соціальної взаємодії та спілкування є еквівалентом волі народу. Особливістю саме громадської думки є те, що вона вважається авторитетною в певному колі людей, при чому відмінні від неї власні думки замовчуються. За допомогою суспільної думки відображається наявність у соціальної групи спільних уявлень, суджень щодо суспільно важливих подій і фактів. Також відбувалось осмислення процесів взаємодії громадської думки та ЗМІ, розглянуто вплив ЗМІ на громадську думку у розгортанні політичної ситуації, коли події надають обрис й оцінку атрибуцію.

Список використаних джерел

1. Руденко Н. В. Сугестія як засіб формування громадської думки в сучасних англомовних інтернет-виданнях: інформаційно-комунікаційні стратегії та способи їх реалізації. Дис.. док. філософії, «Журналістика», Суми, 2022, https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/88567/3/%d0%94%d0%b8%d1%81%d0%b5%d1%80%d1%82%d0%b0%d1%86%d1%96%d1%8f_%d0%a0%d1%83%d0%b4%d0%b5%d0%bd%d0%ba%d0%be%20%d0%9d.%d0%92..pdf;jsessionid=C61A3B46ABB4CA3917E10C36D8F50B04
2. Le Bon, Gustave, La Psychologie des Foules, Paris : Les Presses universitaires de France, 1971, 132 p, <https://archive.org/details/psychologie-des-foules-gustave-le-bon-1895/page/n1/mode/2up>
3. Стариковська О.О. Стан функціонування громадської думки в українському суспільстві, Актуальні проблеми філософії та соціології, № 20. Одеса, 2017, с. 127-131,

- <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/11475/Starykovska%200%200.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
4. Public opinion, Encyclopædia Britannica, Inc. <https://www.britannica.com/topic/public-opinion>
 5. Enkelejda Hamzaj, The Public Opinion In The Modern History Of Political Thought According To Jurgen Habermas, European Scientific Journal, 2016 vol.12, No.23, doi:10.19044/esj.2016.v12n23p234 ,
URL:<http://dx.doi.org/10.19044/esj.2016.v12n23p234>
 6. Price, V., L'opinione pubblica, Bologna, Il Mulino, 1993, p. 9
 7. Solari, G., (1985). La formazione storica e filosofica dello Stato moderno, Napoli, Guida, 1985, p.54
 8. Kant, I., What is Enlightenment? Hackett Publishing, 1784, https://www.nypl.org/sites/default/files/kant_whatisenlightenment.pdf
 9. Алексіс де Токвіль. Про демократію в Америці. Київ, 1999 <http://litopys.org.ua/tocq/toc.htm>
 10. Набруско В. Громадська думка як предмет політико-соціологічного дослідження / URL : <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1587>
 11. Набруско В. І. Формування громадської думки в умовах легітимації політичної влади (масовокомунікативний вимір) : автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.03. Київ : Ін-т журналістики КНУ ім. Т. Шевченка, 2006. 20 с
 12. Осовський В.Л. Громадська думка: спроби соціологічної інтерпретації. – Київ: Інститут соціології НАНУ, 1999. С. 29.
 13. Городяненко В.Г. Соціологія. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Видавничий центр «Академія», 2002. 560 с.
 14. Ваганова О. В. Роль засобів масової комунікації у процесі глобалізації : дис..канд. політ. наук : 23.00.03. Київ, 2003. 179 с, с. 7.
 15. Стариковська О. О. Феномен громадської думки: взаємозв'язок держави і громадянського суспільства.. Дис. Канд. Філософ. наук, 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. ЗНУ, МОН України, Запоріжжя, 2020, http://phd.znu.edu.ua/page/dis/05_2020/disstarikovs--ka.pdf